

Rick Benjamins

De geest van Europa

Is er sprake van een Europese geest of mentaliteit? Theoloog Rick Benjamins zoekt een antwoord in ten onrechte bijna vergeten Europees cultuurgoed.

Zweig en Musil

Bij het thema 'Europa' gaan mijn gedachten haast onmiddellijk terug naar het boek van Stefan Zweig, *Die Welt von Gestern. Erinnerungen eines Europäers*.¹ Ik las het boek in mijn studententijd en het maakte een grote indruk op me. Zweig beschrijft zijn jeugd in Wenen en het culturele leven in die stad, die door een Europese geest beademd werd. Hij maakt er een carrière als schrijver, hij verblijft in Parijs tezelfdertijd als Rilke, daarna een tijd in Berlijn, waar hij Walter Rathenau ontmoet, en hij vertaalt het werk van Baudelaire en Verlaine. Het fascinerende van Zweigs boek zit niet alleen in de grootheden die hij ontmoet, maar ook in zijn beschrijvingen van bijvoorbeeld de Weense koffiehuisen, de alomtegenwoordige prostitutie en het toen nog provinciale karakter van Berlijn, waardoor een heel levend beeld verschijnt van een voorbije wereld.

Zweig beschrijft zichzelf en de mensen die hij ontmoet als Europeanen. Het zijn schrijvers, denkers en kunstenaars die delen in een gezamenlijke cultuur en de beperkingen van de landsgrenzen niet wensen te erkennen. Twee passages staan mij nog scherp voor ogen. Op reis hoort Zweig op een station dat de oorlog – het zal de Eerste Wereldoorlog worden – is uitgebroken. Hij reageert zeer verbitterd op de diplomaten, die hun spel aan de onderhandelingstafels niet in de hand konden houden en hij vreest de gevolgen daarvan. Later maakt zich een nog grotere woede van hem meester, als hij na de Eerste Wereldoorlog zijn Franse vrienden weer mag opzoeken, maar nu een *paspoort* nodig heeft om naar Parijs te reizen. De idiote gedachte, dat een levend mens over een papieren document moet beschikken om zijn geestverwanten te treffen, is hem weerzinwekkend. Met zijn cultureel toonaangevende vrienden blijft hij echter hopen dat er een Europese idee zal blijven bestaan en hij verzet zich tegen

beperking van
landsgrenzen
door Zweig cs
niet erkend

nationalisme en revanchisme. De grote deceptie komt in de jaren dertig als hij een internationaal erkende en veelgelezen schrijver is. Zijn boeken worden in Duitsland door de nationaal-socialisten verboden vanwege zijn joodse achtergrond. Zweig emigreert naar Londen. Buiten het bestek van het boek valt, dat hij in 1942 'aus freiem Willen und mit klaren Sinnen' zelfmoord pleegt vanwege de ondergang van zijn wereld, die onherroepelijk 'van gisteren' is geworden.²

ironie van
Musil

Een aantal jaren na het boek van Zweig las ik *Der Mann ohne Eigenschaften* van Robert Musil, dat tegenover de oprechtheid van Zweig haast een ironisch tegengeluid laat horen.³ Het boek speelt eveneens in het Wenen van de Oostenrijks-Hongaarse dubbelmonarchie, die door Musil spottend wordt aangeduid als 'Kakanië', een verwijzing naar het KK van koning-keizer. Zijn hoofdpersoon Ulrich, de man zonder eigenschappen, wordt na mislukte pogingen om een carrière te beginnen in 1913 betrokken bij de 'Parallelaktion'. In 1918 zal keizer Frans Jozef namelijk zeventig jaar op de troon zitten en in datzelfde jaar is de Duitse keizer Wilhelm II dertig jaar aan de macht. De 'Parallelaktion' moet alvast een jubileum voorbereiden waaruit de Oostenrijkse superioriteit op politiek, filosofisch en cultureel gebied naar voren komt. Tijdens dat jubileum moet de kern en het wezen van het 'ware' Oostenrijk worden uitgedrukt: 'Wir müssen und wollen eine ganz grosse Idee verwirklichen.' Het is echter niet duidelijk, welk idee dat moet worden, want: 'Es gibt so viel Grosses und Gutes, was noch nicht verwirklicht ist, dass die Wahl nicht leicht fallen wird.'⁴ In het grote en omvattende idee waarnaar de Parallelaktion op zoek is, moeten alle lagen van de bevolking zich kunnen vinden en zal de eenheid van de veelheid worden weergegeven. Ulrich weet, dat de Parallelaktion nooit kan slagen en dat hij zijn carrière en zijn leven dus ook op deze manier niet zinvol zal kunnen maken.

De beide stemmen van Zweig en Musil hebben in mijn achterhoofd altijd meegeklonken bij de grote Europese gebeurtenissen, zoals ze zich in onze tijd afspeelden. De val van de Berlijnse muur en de toenadering tot Oost-Europa leken mij belangrijke momenten waarin weer iets van het Europa van Zweig terug kon komen, bijvoorbeeld doordat een intellectueel als Vaclav Havel zich politiek kon manifesteren. De invoering van de euro, het verdrag van Maastricht, de Europese grondwet en de goedbedoelde aanzetten om met de nodige symboliek uitdrukking te geven aan het gevoel en de eenheid van een Europese identiteit heb ik daarentegen vooral ironisch bekeken, zoals Musil ironisch keek.

in Europese
Unie is de
Europese geest
niet te
traceren

Het lijkt me, dat de problematiek van Europa daarin uitkomt. Het Europa van een gemeenschappelijke markt en munt lijkt me een onderneming die ongetwijfeld nuttig zal zijn om dit werelddeel als economisch en politiek blok op het wereldtoneel te laten meespelen. Dit economische en politieke Europa verhoudt zich echter op geen enkele manier tot het rijk van de Europese geest, waarin Stefan Zweig zich bewoog. Dat maakt van de Europese Unie, zoals het nu onder het verdrag van Lissabon lijkt voort te gaan, ook zo'n armetierig geheel. Tegelijkertijd is het natuurlijk ook moeilijk om de Europese geest op de politieke en economische werkelijkheid te betrekken, omdat noch de Europese geest, noch de politieke werkelijkheid eenduidig te beschrijven zijn.

De preambule van de verworpen, maar in Lissabon herziene grondwet van de Europese Unie doet daartoe wel een poging en zegt, geïnspireerd te zijn 'door de culturele, religieuze en humanistische tradities van Europa, die

ten grondslag liggen aan de ontwikkeling van de universele waarden van de onschendbare en onvervreembare rechten van de mens en van vrijheid, democratie, gelijkheid en de rechtsstaat.⁵ Dat is mooi gesproken, maar blijft in het luchtledige hangen. Enerzijds worden de tradities van Europa bewust vaag gehouden, anderzijds verworpen vrijheid en democratie al snel tot leuzen waarmee je ook dubieuze militaire acties kunt legitimeren. Het lijkt me, met Zweig, van belang om de geest van Europa te betrekken op de politiek van Europa, maar wanneer een omvattend idee van Europa wordt geformuleerd, waarin de geest van haar geschiedenis naar voren komt, is de ironische blik van Musil onmiddellijk dringend gewenst om een al te grote gezwollenheid aan de kaak te stellen.

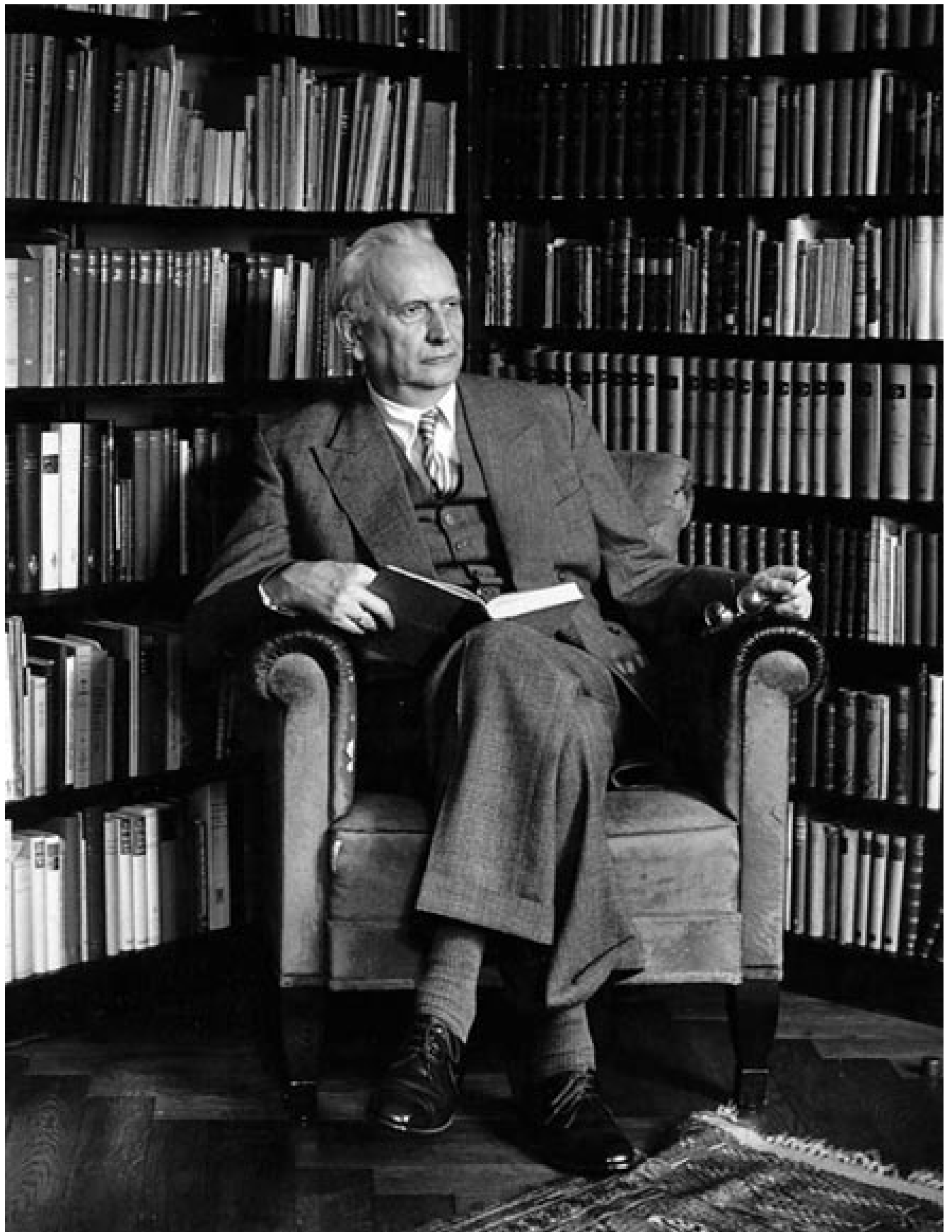
met Zweig
en Musil
Europese
identiteit
definiëren

De identiteit van de Europese geest

Op verschillende momenten en vanuit verschillende perspectieven is, ook vanuit de theologie, wel geprobeerd om over Europa te spreken.⁶ In een omvangrijke studie *Christendom and European Identity. The Legacy of a Grand Narrative since 1789* heeft Mary Anne Perkins laten zien hoe het verhaal van het christendom het idee Europa constitueerde en ook na de Franse Revolutie en de Verlichting van belang bleef.⁷ In de Romantiek werd teruggegrepen op het *corpus christianum*. In conservatieve katholieke kringen gold het als vanzelfsprekend dat het christendom Europa had bepaald en dat de eenheid van Europa alleen in het christendom kon worden gevonden. Ook romantici als Novalis en Schlegel meenden dat alleen het christendom Europa's grote beschaving weer kon herstellen, maar dat moest dan wel een vernieuwd christendom zijn. Voor deze denkers was Karel de Grote de grondlegger van Europa en de Middeleeuwen oefenden een grote aantrekkingskracht op hen uit.⁸ De vermeende eenheid van Europa was door de vorming van verschillende naties en het protestantisme natuurlijk doorbroken, maar het protestantisme leverde tegelijk een belangrijke bijdrage aan de gedachte, dat het wezen van Europa niet gelegen is in een *corpus christianum*, maar juist in een *christelijke geest*, die niet aan een tijdelijk en zichtbaar instituut is gebonden, maar in de verscheidenheid toch voor een geestelijke en intellectuele eenheid kan zorgen.⁹ Die gedachte werd de basis voor de opvatting dat Europa een idee is, een rijk van de geest of een republiek der letteren, waaraan ontwikkelden deelnemen. De geschiedenis van Europa kon daardoor worden gezien als de ontvouwing van de Geest die naar de bevrijding van een ideale mensheid toewerkte, zoals het met name door Hegel was verwoord.¹⁰ De christelijke heilsgeschiedenis werd daardoor veranderd in een seculiere wereldgeschiedenis, die nog steeds op een doel afstevende. Het bijbehorende wereldbeeld was in de negentiende eeuw volstrekt eurocentrisch: de ontwikkeling van Europa was maatgevend voor de ontwikkeling van de mensheid.

Europa
'republiek
der letteren'

In het laatste deel van haar boek laat Perkins zien, hoe de gedachte van een Europese geest ter discussie kwam te staan door nationalisme, door totalitaire ideologieën en de opkomst van niet-Europese machten.¹¹ Juist daarin ontmoette Europa haar 'anderen', maar bleef toch de gedachte aanwezig, als Europese geest of beschaving anders te zijn dan die anderen. De urgente vraag waarmee Perkins haar boek besluit is daardoor de acute en actuele vraag in hoeverre Europa kan openstaan voor diegenen, wier narratieve identiteit een

heel andere oorsprong kent. Een volstrekt open identiteit is geen identiteit, maar een gefixeerde identiteit lijkt ook tegen de Europese geest in te gaan.¹²

Karl Jaspers' Vom europäischen Geist

Met Perkins en de filosofen die zij aanhaalt, denk ik dat er zoiets als een Europese geest of een Europese identiteit bestaat en dat het christendom daarvoor van belang is. Het lijkt me waardevol om je daarmee te engageren. Tegelijkertijd vraagt dat engagement ook om een ironische en kritische blik, omdat de Europese geest altijd een constructie is, die wordt gedestilleerd uit een selectie van Europese gebeurtenissen of perioden, die niet met vlagvertoon moet worden verheven, maar eerder om deconstructie vraagt. Daarvoor is een theorie nodig, die kritisch is, maar het engagement niet verhindert.

christendom
voor Europese
geest van
belang

Een basis daarvoor wordt naar mijn idee gegeven in een mooie voordracht van Karl Jaspers uit 1946: *Vom europäischen Geist*.¹³ In dit betoog noemt Jaspers de vrijheid, de geschiedenis en de wetenschap als belangrijkste termen die de Europese geest bepalen. Vrijheid is volgens hem gebaseerd op inzicht. In Europa zijn op basis van gewonnen inzicht posities ontwikkeld, maar is van iedere positie altijd ook het tegendeel verdedigd, waardoor de Europese geest geen voleinding van de wereld toestaat, omdat zij zich steeds in de dialectiek van positie en tegenpositie blijft bewegen. Op basis daarvan ontstaat een geschiedenis, die niet een tijdloze idee uitdrukt of een eeuwige totaaltoestand zoekt, maar wordt bepaald door de vrijheidsdrang van mensen. De vrijheid drukt zich niet alleen uit in de geschiedenis, maar ook in de wetenschap, die iedere bestaande orde telkens ondervraagt en door kritiek omverwerpt. Aan de hand van vrijheid, geschiedenis en wetenschap valt de Europese geest volgens Jaspers dus zo te beschrijven, dat ze niet in zichzelf besloten is, geen afgerond geheel kan omvatten of een centrale idee tot uitdrukking brengt, maar met een eigen dynamiek wordt aangedreven, die haar doel nooit kan bereiken.

De Europese geest bevindt zich volgens Jaspers in 1946 in een kritische toestand. Uiterlijk is Europa klein geworden tussen de grootmachten. Op basis van politieke en economische macht zal het zich niet kunnen laten gelden tegenover Amerika, Rusland en Azië, maar zal het door een Europese federatie mogelijk een zekere neutraliteit kunnen handhaven. Innerlijk moet Europa, net als China en India, vanuit haar oude overleveringen een nieuwe houding vinden in een technische wereld. Maar daarbij is Europa juist aan haar eigen geest gaan twijfelen, niet in het laatst door haar verlies aan geloof en het verval van het christendom.

Jaspers: wat
zijn de idealen
van Europese
geest?

Jaspers beweent de 'wereld van gisteren' niet, want zij bezat geen existentieel fundament. Daarin onderscheidt hij zich van Zweig. Hij constateert daarnaast, dat de techniek in een globale samenleving dominant is geworden, zodat ieder volk zich ofwel met de techniek – en de bijbehorende arbeidsverhoudingen, sociale structuur en bureaucratie – moet verstaan of uitsterft. Hij wil nu, dat wij uit de Europese geest de mogelijkheden nemen om daarmee in het tijdperk van de techniek aan de wereld vorm te geven. Jaspers wil daarbij geen luchtftietserij, maar blijft nuchter en ontkomt daardoor aan de ironie van Musil. Hij vraagt als een filosoof, wat wij op grond van een Europees zelfbewustzijn kunnen willen. Economisch moet er een orde zijn, waardoor in de materiële basis van ons bestaan op een rechtvaardige wijze wordt voorzien. Politiek is een vreedzame

verhouding nodig van de staten tot elkaar, die ook komen tot een juridische orde om terreur en geweld te beteugelen, maar die concrete vragen rekent hij niet tot zijn opgave. Jaspers vraagt, wat wij kunnen willen en daarmee vraagt hij dus als een filosoof naar de idealen, die volgen uit de Europese geest.

Jaspers stelt, dat wij een wereldorde moeten willen in plaats van een wereld-imperium. In die wereldorde moet worden afgezien van het eenzijdige machtsgebruik. Een dergelijke orde vooronderstelt de participatie van alle wereldburgers, op wie de redelijke plicht rust zich in een ander te verplaatsen en waarheid te zoeken door communicatie. In deze orde moet de politiek zichzelf de beperking opleggen, de geest haar eigen gang te laten gaan, zonder deze totalitair of fanatiek in banen te willen leiden, en het moet de politiek daarbij ook niet te doen zijn om de nationale geschiedenis of mythologie, maar om de mensheid in haar geheel. In zo'n orde zou Europa volgens Jaspers een wereld van de herinnering moeten zijn, die alle mensen dierbaar kan zijn, ongeveer zoals het klassieke Athene voor heel Europa dierbaar is, omdat het niet alleen een beginpunt van een geschiedenis vormt, maar ook een blijvende waarde daarin vertegenwoordigt. Het Europese museum zou de humaniteit juist door haar herinnering kunnen bevorderen.

Bijbelse religie
als 'Existenz-
philosophie'

Ook de Bijbelse religie zou in een getransformeerde vorm aan de wereldorde kunnen bijdragen. Jaspers bepleit een transformatie van de Bijbelse religie in de zin van de 'Existenzphilosophie', waarvan hij hoopt dat ze de Europeanen zal brengen tot een grenzeloze communicatie van mens tot mens, tot een vrije heerschappij over de eigen gedachten en tot een erkenning van de liefde als leidend beginsel. In die filosofie is de Bijbel voor hem van belang, omdat ze aan de basis ligt van de Europese beschaving, al is er een voortdurend en vruchtbaar conflict geweest met het humanisme. Een getransformeerde Bijbelreligie kan mensen een anker geven. De Europese geest kan door positie en tegenpositie haar doel nooit bereiken, en het ontbrak haar in het verleden aan existentiële ernst. Een vernieuwd Bijbelgeloof kan mensen in de onvoltooide geschiedenis op God betrekken en daarmee op het onvoorwaardelijke temidden van alle relativiteit. Op die manier kunnen wij pas eigenlijk mens worden en alleen onder die voorwaarde ook Europeanen.

Auch Europa ist nicht das letzte für uns. Wir werden Europäer unter der Bedingung, dass wir eigentlich Menschen werden – das heisst Menschen aus der Tiefe des Ursprungs und des Zieles, welche beide in Gott liegen.¹⁴

Jaspers' actuele belang

Natuurlijk is het betoog van Jaspers gedateerd, omdat er sindsdien veel gebeurd en veranderd is. Op het terrein van de economie zijn de oude natiestaten bijvoorbeeld betrekkelijk machteloos geworden tegenover de macht van multinationals. Op het vlak van de politiek wordt er mondiaal wel gesproken van een botsing der beschavingen. Pluriformiteit en religieuze veelkleurigheid zijn zo toegenomen, dat ze het kader wellicht overschrijden dat Jaspers nog veronderstelt. De ontwikkelingen in de islam en zijn houding tegenover de moderniteit zijn, ook als binnen-Europese aangelegenheid, nieuw op de agenda. Secularisatie, opkomend fundamentalisme en een nieuwe geprivatiseerde religiositeit kwamen in de plaats van een vernieuwd Bijbelgeloof. En toch

geloof ik niet, dat het betoog van Jaspers daarmee obsoleet geworden is.

Naar mijn idee heeft Jaspers zoiets als een Europese geest uit de wereld van gisteren willen destilleren om daarmee in een volstrekt veranderd heden te kunnen werken. Ik vind dat waardevol, omdat je daarmee zoiets als de wijsheid van de volken gebruikt om aan de eendimensionaliteit van apparatsjiks en managers te ontkomen. Op drie punten, waarop Jaspers naar mijn idee nog steeds spreekt, leg ik ten slotte graag een grote nadruk.

1) 'Europa' wordt mij als burger in de media vaak verkocht als een noodzakelijkheid om in de wereld mee te kunnen blijven komen. In het betoog van Jaspers ligt het accent echter niet op het materiële gewin dat wij nog moeten boeken, maar op de waarden die in de Europese geschiedenis liggen en er al zijn. Op basis daarvan kun je er ook voor kiezen, om géén wereldimperium te willen en niet te varen op machtspolitiek. Het lijkt me met Jaspers, dat er ook een keuze mogelijk is voor een humane politiek, die geen orde met geweld wil opleggen, omdat geweld alleen geweld kan uitlokken.

Jaspers gelijk

2) Om tot een humane politiek te komen is de morele dimensie van het politieke handelen van belang. Jaspers vraagt, wat wij kunnen willen. Die vraag is volgens mij schrikbarend afwezig in het huidige debat omtrent Europa. Het argument, dat wij iets moeten willen, en dat wij op morele gronden iets móeten willen omwille van onze waardigheid als mens of Europeaan, kwam bijvoorbeeld op geen enkele manier aan de orde rond het referendum voor de Europese grondwet. Een verenigd Europa zou een Europese oorlog verhinderen, of zou ons juist teveel centjes kosten, of het bemoeide zich met teveel zaken, zo luidden ongeveer de argumenten. Na de afwijzing van de Europese grondwet restte vooral de bureaucratische vraag, hoe de vormgeving van Europa desondanks toch verder kon gaan. De morele vraag, wat wij zouden moeten willen, werd niet behandeld.

3) De rol van de godsdienst of de religie wordt door Jaspers serieus genomen op een manier die zeldzaam is. Het lijkt me, dat veel intellectuelen zich van de godsdienst hebben afgekeerd en haar hooguit van een afstand bestuderen, nadat ze als verschijnsel is teruggekeerd. In de opgeleefde religie lijkt me daarentegen weinig engagement aanwezig, ofwel omdat ze in haar nieuwe gedaante geprivatiseerd is, ofwel omdat ze zich in haar fundamentalistische of evangelicale gedaante juist van de maatschappelijke ontwikkelingen afkeert en zich anti-thetisch opstelt. De gedachte dat Europa nuttig kan zijn om de humaniteit te bevorderen, die transcendentie of God behoeft, oogt misschien wat ouderwets, maar lijkt mij nog steeds juist.

In het voorwoord bij zijn herinneringen schrijft Zweig:

Wider meinen Willen bin ich Zeuge geworden der furchtbarsten Niederlage der Vernunft und des wildesten Triumphes der Brutalität innerhalb der Chronik der Zeiten; nie – ich verzeichne dies keineswegs mit Stolz, sondern mit Beschämung – hat eine Generation einen solchen moralischen Rückfall aus solcher geistigen Höhe erlitten wie die unsere.

Die woorden van Zweig zijn nogal dramatisch en over de geestelijke hoogten van zijn tijd zou ik, met Musil, graag gepast ironisch zijn. Toch wil ik mij wel

engageren met het Europa van Zweig, ook al heeft het nooit bestaan en zal het misschien nooit dominant kunnen worden over onze politieke en economische werkelijkheid. Op de manier van Jaspers kan het ons in elk geval behoeden voor een 'Niederlage der Vernunft', niet tegenover een wilde brutaliteit, maar tegenover een amorele efficiëntie op politiek en economisch vlak.

Dr. Rick Benjamins is docent dogmatiek bij de PThU, locatie Leiden. Hij publiceerde o.a. Een en Ander. De traditie van de moderne theologie (2008). E-mail: hsbenjamins@pthu.nl.

Noten

1. Stefan Zweig, *Die Welt von Gestern. Erinnerungen einer Europäers*, Fischer Verlag, Frankfurt a.M., 1^e druk 1944 in Stockholm.
2. Zie Oliver Matuschek, *Stefan Zweig: Drei Leben. Eine Biographie*, Fischer Verlag, Frankfurt a.M. 2006.
3. Robert Musil, *Der Mann ohne Eigenschaften*, Neu durchgesehene und verbesserte Aufgabe 1978, Rowohlt Verlag, Reinbek 1987.
4. Deel 2, hfdst. 22.
5. Zie www.grondweteuropa.nl.
6. Noemenswaard zijn ondermeer K.H. Miskotte, *Het geestesmerk van de Europese mens en het evangelie van Jezus Christus*, in: *Theologische opstellen. Verzameld werk deel 9*, Kok, Kampen 1990, p. 133-169. *Hart en ziel voor Europa?* Rapport van de Generale Synode der Nederlandse Hervormde Kerk, Boekencentrum, Zoetermeer 1996, G.D.J. Dingemans, *In vredesnaam. Religie in een democratische samenleving*, Kok, Kampen 2007. Erik Borgman, Kees van der Kooi e.a. *De werking van de Heilige Geest in de Europese cultuur en traditie*, Kok, Kampen 2008.
7. Mary Anne Perkins, *Christendom and European Identity. The Legacy of a Grand Narrative since 1789*. Walter de Gruyter, Berlin / New York 2004.
8. Op. cit. p. 19-35.
9. Op. cit. p. 51.
10. Op. cit. p. 128 vv.
11. Op. cit. p. 187.
12. Op. cit. p. 345.
13. Karl Jaspers, *Vom europäischen Geist. Vortrag gehalten bei den Rencontres Internationales de Genève September 1946*. Piper Verlag, München 1947.
14. Op. cit. p. 30.